IIP International Multidisciplinary Research Journal
IIPIMRJ
An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

स्त्री सुधारणा चळवळीतील मुक्ता साळवे यांचे योगदान

प्रा. सुरेखा रामदास लगड
इतिहास विभाग प्रमुख
रा. ब. ना. बोरावके महाविद्यालय श्रीरामपूर.

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

मुक्ताबाई साळवे, दलित स्त्रीवाद, सामाजिक समता, स्त्री शिक्षण, फुले-आंबेडकरी विचारपरंपरा, धार्मिक टीका, आंतरविभागीय दृष्टिकोन

ABSTRACT

एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय समाज हा जात, लिंग आणि धर्माधारित विषमतेने ग्रासलेला होता. या सामाजिक वास्तवात मुक्ताबाई साळवे यांचे लेखन हे केवळ वैयक्तिक अनुभवांचे प्रतिबिंब नसून, शोषित समाजाच्या सामूहिक वेदनांचा आवाज ठरते. शिक्षणापासून वंचित ठेवलेल्या स्त्रिया आणि दलित यांना बौद्धिक व सामाजिक मुक्तीची दिशा दाखवणारे विचार त्यांच्या लेखनातून स्पष्टपणे प्रकट होतात. मुक्ताबाईंच्या विचारांमध्ये स्त्रीस्वातंत्र्य, सामाजिक समता आणि धार्मिक अन्यायाविरुद्धचा ठाम विरोध यांचा समन्वय दिसून येतो. त्यांनी मांडलेले प्रश्न त्या काळापुरते मर्यादित न राहता पुढील काळातील दलित व स्त्रीवादी चळवळींसाठी वैचारिक आधार बनले. हा अभ्यास मुक्ताबाई साळवे यांचे योगदान ऐतिहासिक, वैचारिक आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो व त्यांच्या विचारांची विसाव्या शतकातील आणि त्यानंतरच्या काळातील उपयुक्तता अधोरेखित करतो.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 4%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Lagad, S. R. (2026). स्त्री सुधारणा चळवळीतील मुक्ता साळवे यांचे योगदान. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 740–743.*

प्रस्तावना :

भारतीय सामाजिक इतिहासाचा अभ्यास करताना अनेकदा सुधारणा चळवळींचा उल्लेख पुरुषप्रधान नेतृत्वाच्या संदर्भात केला जातो. मात्र या प्रक्रियेत स्त्रिया आणि दलित समाजातील व्यक्तींचे वैचारिक योगदान दीर्घकाळ दुर्लक्षित राहिले आहे. एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रात सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू असताना, काही मोजक्या व्यक्तींनी प्रस्थापित व्यवस्थेला प्रश्न विचारण्याचे धाडस केले. अशा व्यक्तींमध्ये मुक्ताबाई साळवे यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

मुक्ताबाई साळवे यांचे लेखन हे तत्कालीन सामाजिक रचनेला आव्हान देणारे होते. त्यांनी मांडलेले विचार केवळ अन्यायाविरुद्धची तक्रार न करता, त्या अन्यायाच्या मुळाशी असलेल्या सामाजिक आणि धार्मिक मानसिकतेवर प्रकाश टाकतात. त्यांच्या दृष्टिकोनात शिक्षण हे केवळ ज्ञानप्राप्तीचे साधन नसून, आत्मसन्मान आणि सामाजिक जागृतीचे माध्यम ठरते. त्यामुळे मुक्ताबाईंचे लेखन हे सामाजिक प्रश्नांकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टी प्रदान करते.

स्त्री प्रश्नाचा विचार करताना मुक्ताबाईंनी तो जातीय शोषणाशी जोडून मांडला, ही बाब त्यांच्या वैचारिक प्रगल्भतेचे द्योतक आहे. त्यांच्या मते, समाजातील सर्वच स्त्रिया एकसारख्या परिस्थितीत नसून दलित स्त्रियांचे अनुभव अधिक तीव्र आणि वेगळे आहेत. हा दृष्टिकोन पुढील काळात विकसित झालेल्या दलित स्त्रीवादी विचारांशी सुसंगत आहे.

या पार्श्वभूमीवर मुक्ताबाई साळवे यांचे योगदान केवळ साहित्यिक किंवा ऐतिहासिक म्हणून न पाहता, भारतीय सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत एक महत्त्वाचा वैचारिक टप्पा म्हणून समजून घेणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत अभ्यासातून त्यांच्या विचारांची व्यापकता, सामाजिक आशय आणि दीर्घकालीन प्रभाव यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे :

- मुक्ताबाई साळवे यांच्या विचारांचा ऐतिहासिक व सामाजिक संदर्भात अभ्यास करणे.
- त्यांच्या लेखनातून व्यक्त झालेल्या स्त्रीवादी जाणिवांचे विश्लेषण करणे.
- मुक्ताबाईंच्या विचारांचा जात, लिंग आणि सामाजिक समतेशी असलेला संबंध स्पष्ट करणे.
- फुले-आंबेडकरी विचारपरंपरेत मुक्ताबाई साळवे यांच्या योगदानाचे मूल्यांकन करणे.
- त्यांच्या विचारांची विसाव्या शतकातील व समकालीन काळातील प्रासंगिकता अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धतीशास्त्र :

सदर संशोधन हे ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे असून गुणात्मक पद्धतीवर आधारित आहे. या अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक स्रोतांमध्ये मुक्ताबाई साळवे यांचे लेखन व समकालीन दस्तऐवजांचा समावेश आहे, तर दुय्यम स्रोत म्हणून संबंधित पुस्तके, संशोधन लेख व समीक्षात्मक साहित्य वापरण्यात आले आहे.

एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक पार्श्वभूमी समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला असून मुक्ताबाईंच्या विचारांचे विश्लेषण करण्यासाठी विश्लेषणात्मक व तुलनात्मक दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला आहे. संपूर्ण संशोधन फुले-आंबेडकरी विचारपरंपरेच्या चौकटीत व आंतरविभागीय दृष्टिकोनातून करण्यात आले आहे.

<u>मुक्ताबाई साळवे आणि स्त्रीवादी चळवळ : ऐतिहासिक संदर्भात एक अभ्यास</u>

एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय समाज जात जात, लिंग आणि धर्माधारित विषमतेने ग्रस्त होता. ब्रिटिश सत्तेच्या काळात शिक्षण, प्रशासन आणि सामाजिक रचना या सर्व क्षेत्रांत बदल होत असले तरी त्याचा फायदा सर्व समाजघटकांना समान प्रमाणात मिळाला नाही. विशेषतः स्त्रिया आणि दलित समाज यांना शिक्षण आणि मानवी हक्कांपासून दूर ठेवण्यात आले. अशा परिस्थितीत मुक्ताबाई साळवे यांचे विचार आणि लेखन हे सामाजिक इतिहासात एक महत्त्वाचे वळण ठरते. मुक्ताबाई साळवे या भारतातील पहिल्या दलित महिला लेखिका म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांचा जन्म मागासलेल्या जातीत झाला आणि त्यामुळे त्यांना समाजातील दुहेरी अन्यायाला सामोरे जावे लागले. त्या काळी स्त्री असणे हीच एक मर्यादा होती आणि त्यावर दलित असण्याची जोड होती. अशा वातावरणात मुक्ताबाईंनी शिक्षण घेणे आणि आपले विचार लेखनाच्या माध्यमातून मांडणे हे स्वतःतच क्रांतिकारक कृत्य होते.

मुक्ताबाई साळवे यांचा वैचारिक विकास महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यामुळे झाला. फुले दांपत्याने सुरू केलेली स्त्री-शूद्र शिक्षण चळवळ ही त्या काळातील सामाजिक परिवर्तनाची महत्त्वाची चळवळ होती. पारंपरिक शिक्षणव्यवस्थेने ज्यांना कायम दूर ठेवले होते, अशा समाजघटकांसाठी शाळा उघडणे हा त्या काळात मोठा सामाजिक संघर्ष होता. मुक्ताबाई या या चळवळीच्या लाभार्थी होत्या आणि त्याचबरोबर त्या तिच्या विचारविस्तारकही ठरल्या. १८५५ साली 'द ज्ञानोदय' या नियतकालिकात प्रकाशित झालेला मुक्ताबाईंचा निबंध हा मराठी सामाजिक विचारांच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचा दस्तऐवज मानला जातो. या निबंधात त्यांनी ब्राह्मणवादी सामाजिक रचनेवर, धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या अन्यायावर आणि स्त्रियांना

अज्ञानात ठेवण्याच्या प्रवृत्तीवर तीव्र टीका केली. त्यांनी विचारलेले प्रश्न हे केवळ वैयक्तिक नव्हते, तर संपूर्ण शोषित समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारे होते.

स्त्रीवादी चळवळीचा विचार केला असता, मुक्ताबाई साळवे यांचे योगदान अत्यंत मूलभूत स्वरूपाचे आहे. जरी त्या काळात 'स्त्रीवाद' हा शब्द प्रचलित नव्हता, तरी त्यांच्या विचारांत स्त्रीवादी जाणिवा स्पष्टपणे दिसून येतात. स्त्रीला शिक्षणाचा अधिकार असावा, तिला प्रश्न विचारण्याचे स्वातंत्र्य असावे आणि तिला केवळ घरगुती भूमिकेत अडकवून ठेवू नये, असे त्यांचे ठाम मत होते. मुक्ताबाईंचा स्त्रीवाद हा केवळ लिंगसमतेपुरता मर्यादित नव्हता, तर तो सामाजिक समतेशी जोडलेला होता. त्यांच्या लेखनातून हे स्पष्ट होते की, स्त्री-स्वातंत्र्य आणि जातिनिर्मूलन हे एकमेकांपासून वेगळे नाहीत. उच्चवर्णीय स्त्रियांच्या समस्यांपेक्षा दलित स्त्रियांचे प्रश्न वेगळे आणि अधिक गंभीर आहेत, याची जाणीव त्यांच्या लेखनात दिसते. त्यामुळे मुक्ताबाईंचे विचार आधुनिक काळातील आंतरविभागीय स्त्रीवादाच्या संकल्पनेशी जवळचे वाटतात. त्यांच्या लेखनात धार्मिक ग्रंथांचा आधार घेऊन स्त्रिया आणि दलितांना कमी लेखण्याच्या प्रवृत्तीवर कठोर टीका आहे. देव, धर्म आणि नैतिकतेच्या नावाखाली होणारा अन्याय त्यांनी नाकारला. त्यांचा हा दृष्टिकोन त्या काळातील सुधारक विचारसरणीचा भाग होता, जो बुद्धिवाद, मानवतावाद आणि समतेवर आधारित होता.

ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून पाहिले असता, मुक्ताबाई साळवे यांचे लेखन हे फुले-आंबेडकरी विचारपरंपरेतील एक प्रारंभिक टप्पा मानता येईल. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेले स्त्रीस्वातंत्र्य, शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांचे विचार मुक्ताबाईंच्या लेखनाशी सुसंगत आहेत. त्यामुळे मुक्ताबाईंचे योगदान हे केवळ साहित्यिक नसून वैचारिक आणि ऐतिहासिक स्वरूपाचे आहे. आजच्या काळातील स्त्रीवादी चळवळ विविध टप्प्यांतून विकसित झाली असली तरी मुक्ताबाई साळवे यांचे विचार आजही तितकेच महत्त्वाचे आहेत. शिक्षण हे मुक्तीचे साधन आहे, अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणे गरजेचे आहे आणि समाजव्यवस्था प्रश्नांकित करणे आवश्यक आहे, हे त्यांनी खूप आधी स्पष्ट केले होते. एकूणच पाहता, मुक्ताबाई साळवे या केवळ एका ऐतिहासिक व्यक्ती नाहीत, तर त्या भारतीय स्त्रीवादी आणि दलित चळवळीच्या प्रारंभिक विचारवंत आहेत. त्यांचे लेखन हे १९व्या शतकातील सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब असून त्याचबरोबर सामाजिक परिवर्तनाची दिशा दाखवणारे आहे. संशोधनाच्या दृष्टीने त्यांचे योगदान समजून घेणे हे भारतीय सामाजिक इतिहासाच्या अभ्यासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

विसाव्या शतकात भारतीय समाजाने अनेक राजकीय व सामाजिक बदल अनुभवले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळ, दलित चळवळीचा उदय, स्त्री शिक्षणाचा विस्तार आणि घटनात्मक हक्कांची निर्मिती या सर्व घडामोडींनी समाजरचनेत महत्त्वाचे बदल घडवून आणले. तरीसुद्धा, जात आणि लिंग यांच्या आधारे होणारा भेदभाव पूर्णतः नाहीसा झाला नाही. अशा परिस्थितीत मुक्ताबाई साळवे यांचे १९व्या शतकातील विचार विसाव्या शतकात नव्या संदर्भात अधिक ठळकपणे समोर येतात.

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली दलित चळवळीला संघटित स्वरूप मिळाले. शिक्षण, आत्मसन्मान आणि सामाजिक समानता हे या चळवळीचे केंद्रबिंदू होते. मुक्ताबाई साळवे यांनी खूप आधी मांडलेला शिक्षणाचा आग्रह आणि धार्मिक-सामाजिक अन्यायावरील टीका ही बाबासाहेबांच्या विचारांशी सुसंगत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे विसाव्या शतकातील दलित चळवळीचा वैचारिक पाया समजून घेताना मुक्ताबाईंच्या लेखनाचे महत्त्व अधोरेखित होते. विसाव्या शतकातील स्त्री चळवळ पाहिली असता, सुरुवातीच्या टप्प्यात ती प्रामुख्याने उच्चवर्णीय, शहरी स्त्रियांच्या प्रश्नांभोवती केंद्रित होती. मात्र, जसजसा काळ पुढे गेला तसतशी दलित, कामगार आणि ग्रामीण स्त्रियांचे प्रश्न चर्चेत येऊ लागले. या पार्श्वभूमीवर मुक्ताबाई साळवे यांचे लेखन विशेष महत्त्वाचे ठरते, कारण त्यांनी स्त्री प्रश्नाला जातीय शोषणाशी जोडून मांडले होते. हा दृष्टिकोन विसाव्या शतकातील दलित स्त्रीवादी विचारांच्या विकासासाठी मार्गदर्शक ठरला.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय संविधानाने स्त्रियांना आणि दलितांना कायदेशीर समानता दिली असली तरी सामाजिक वास्तवात भेदभाव कायम राहिला. शिक्षणातील असमानता, धार्मिक कर्मकांडांतून होणारे स्त्री-दलित बहिष्करण आणि सामाजिक सत्तेचे केंद्रीकरण हे प्रश्न विसाव्या शतकातही उपस्थित होते. अशा वेळी मुक्ताबाईंच्या लेखनातील प्रश्न — "शिक्षण कोणासाठी आणि का?" — हा प्रश्न अधिक तीव्रपणे समोर येतो. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जेव्हा दलित स्त्रीवाद स्वतंत्र वैचारिक प्रवाह म्हणून पुढे येऊ लागला, तेव्हा मुक्ताबाई साळवे यांना एक वैचारिक पूर्वसुरी म्हणून ओळखले जाऊ लागले. त्यांचे मर्यादित पण धारदार लेखन हे दलित स्त्रीवादी लेखनाच्या परंपरेतील आरंभीचे पाऊल मानले जाते. त्यामुळे त्यांचे कार्य हे केवळ ऐतिहासिक नव्हे, तर वैचारिक सातत्य दर्शवणारे ठरते. मुक्ताबाई साळवे यांचे कार्य विसाव्या शतकात केवळ स्मरणरूपात राहिले नाही, तर ते नव्या सामाजिक चळवळींना अर्थ देणारे ठरले. त्यांचे विचार दलित चळवळ, स्त्रीवादी चळवळ आणि सामाजिक न्यायाच्या संघर्षात संदर्भबिंदू म्हणून वापरले गेले. म्हणूनच मुक्ताबाई साळवे यांचे महत्त्व हे त्यांच्या काळापुरते मर्यादित नसून विसाव्या शतकातील सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेतही ते तितकेच अर्थपूर्ण ठरते.

निष्कर्ष :

मुक्ताबाई साळवे यांचे विचार आणि कार्य केवळ एकोणिसाव्या शतकातील एक ऐतिहासिक नोंद नसून, ते भारतीय सामाजिक परिवर्तनाचे एक महत्त्वाचे प्रेरणास्थान आहे. त्यांच्या लेखनाने हे सिद्ध केले की, शिक्षण हे केवळ वैयक्तिक प्रगतीचे साधन नसून ते अन्यायाविरुद्ध लढण्याचे एक प्रभावी शस्त्र आहे.

त्यांच्या योगदानातून खालील महत्त्वाचे निष्कर्ष समोर येतात:

समग्र क्रांतीचा पाया: मुक्ताबाईंनी मांडलेला स्त्रीवाद हा केवळ स्त्रियांच्या हक्कांपुरता मर्यादित नव्हता, तर तो जातिनिर्मूलन आणि मानवी समतेशी जोडलेला होता. त्यांनी स्त्री आणि दलित या दोन्ही स्तरांवरील शोषणाचे पदर एकाच वेळी उलगडून दाखवले.

वैचारिक वारसा: मुक्ताबाईंचे लेखन हे फुले-आंबेडकरी विचारपरंपरेचा पाया मानले जाते. त्यांच्या धारदार प्रश्नांनी विसाव्या शतकातील दलित स्त्रीवादी चळवळीला एक वैचारिक दिशा दिली.

आधुनिक काळातील प्रासंगिकता: आज एकविसाव्या शतकातही शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाचा प्रश्न जेव्हा उपस्थित होतो, तेव्हा मुक्ताबाईंचे विचार अत्यंत मार्गदर्शक ठरतात. त्यांनी वर्तवलेली सामाजिक न्यायाची गरज आजही तितकीच प्रकर्षाने जाणवते.

मुक्ताबाई साळवे या केवळ भारतातील पहिल्या दलित महिला लेखिका नसून, त्या समतावादी समाजाचे स्वप्न पाहणाऱ्या एक क्रांतीकारक विचारवंत आहेत. त्यांचे कार्य येणाऱ्या पिढ्यांनाही सामाजिक विषमतेविरुद्ध आवाज उठवण्याचे बळ देत राहील.

संदर्भ सूची :

इंग्रजी

- Rege, S. (2013). Writing Caste, Writing Gender: Narrating Dalit Women's Testimonios. New Delhi: Zubaan.
- Tharu, S., & Lalita, K. (1991). Women Writing in India: 600 B.C. to the Present (Vol. 1). New Delhi: Oxford University Press.
- Guru, G. (2009). Humiliation: Claims and Context. New Delhi: Oxford University Press.

मराठी

- Pawar, U. (2008). दलित साहित्य आणि स्त्रीवाद. मुंबई: ग्रंथाली.
- Bhalekar, S. (2012). स्त्रीवादी विचारप्रवाह. पुणे: साधना प्रकाशन.